

GRÓH GÁSPÁR

Kommunista, társutas vagy különutas?

Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista

(I. rész)

GRÓH GÁSPÁR (1953) Budapest

Akiknek megemléktem, hogy írni akarok erről a könyvről (L'Harmattan, 2019), óva intettek: minek fölhívni a figyelmet egy szakmailag hiteltelen, elvakultan vagdalkozó kötetre? Magam is úgy gondoltam, van igazság a tanácsukban. Csakhogy Beke Albert könyvét veszedelmesebbnek tartom annál, semhogy szó nélkül lehessen hagyni. Főként azért, mert gyanútlan olvasói elfogadhatják bizonyíthatóan hamis állításait, mert nincs elég ismeretük azokról a korokról, amelyekben az általa vázolt történet zajlott. A 20. század történelmének sokféle érvényes olvasata lehet, de Bekéé nem az. Tény, hogy a szovjet megszállók és magyar kollaboránsaik példátlan károkat okoztak Magyarországnak is, és hogy a kommunizmus a világtörténelem egyik legpusztítóbb rendszerét létrehozva szabad utat biztosított az embertelenségnek. Joggal lehet gyűlölni – de a gyűlölet nem írhatja felül a tudományosság szabályait, amik közé a méltányosság is tartozik. Beke azonban túllép a megengedhető határon: indulata megakadályozza abban, hogy józanul ítéljen meg akár elemi tényeket is. Nem ártatlan játék ez: ahhoz, hogy hamisításai, csúsztatásai, rosszindulatú hipotézisei, rágalmai valótlan-ságát föl lehessen ismerni, olyan sok és sokféle ismeretre van szükség, amivel legtöbb olvasója nem rendelkezik. Így nem veheti észre, hogy a könyv nemcsak Illyés Gyulát illetően, hanem egész történelemképét tekintve elvakult, szenvedélyét nem az igazságkeresés, hanem az önhergelő elfogultság jellemzi.

Könyve első mondatában Beke kijelenti: „Illyés Gyula életművének vizsgálatában egyedül és kizárólag csak a tények és az igazság vezetett.” Ám azt a kötet címe sem ígéri, hogy Illyés életművéről szól: annak egyetlen dimenziójára koncentrál. A szerző eszerint azt állítja, hogy vizsgálatában maga az igazság vezette – vagyis nem az igazság keresése. Eszerint tehát kutatásait az eleve birtokolt igazság határozta meg, amiből egyenesen következik, hogy nem koncepciója kialakításához, hanem prekoncepciója igazolásához keres érveket. Nem csoda hát, hogy a nagy leleplezés során a vádirat és az ítélet oldalai összekeverednek, hiszen az általa konstruált perben Beke nemcsak ügyész, hanem bíró is, aki a vád tanúinak nyilvánvaló valótlanosságait bizonyító erejűnek tekinti, a védelem tanúit pedig elfogultságukra hivatkozva kizárja a tárgyalásról.

A nagy leleplezések eközben nem jelentenek többet, mint hogy a tizenéves Illyés egykori útke-reséséről írt regényei és emlékezései gondolatait idézve azokat összekapcsolja Illyés naplójának azokkal a beszámolóival, amelyekben főként az Aczél Györggyel való találkozásokról szól. Így születik meg benne a kommunista Illyés rémképe. Logikája addig sem terjed, hogy észrevegye, micso-da képtelenség, amit fölfedezni vél: az (állítólagos) áruoló maga hozza nyilvánosságra (állítólagos) áruolása és bűnössége bizonyítékait. Eközben a vádak zavaros halmazában az is szerepel, hogy Illyés csak kivételes ravaszágának és óvatosságának köszönhette, hogy a róla alkotott képet fél évszázadon át a maga kedve szerint manipulálhatta. Közönségesen szólva: becsapott mindenkit, hazudott, hamisított, és titkolta, elrejtette valóságos arcát. „Minden korban az erőt jelentő hatalom hátszélére támaszkodva duzzasztotta vitorlát” – írja az Illyés verseit olykor csasztuskának, a költőt „rímfaragónak” nevező, mondatainak (állítólagos) magyartalanságait piros hullámvonallal aláhúzni akaró Beke, de azt nem árulja el, hogyan lehet a (hát)szélre támaszkodni.

Ez a (valóságos) képzavar azonban semmi ahhoz a történelemképét jellemző zavarhoz képest, ahogyan nem vet számot azzal, hogy 1945-ig miként foghatták kilencszer perbe a „minden korban” a hatalomba települt Illyést, és később hogyan volt lehetséges cenzúrázása, könyvének visszatartása és az, hogy nem kapta meg a nagyon akart folyóirat-engedélyt.

Ilyesféle logikai bukfenckek számolatlanul találhatók Beke állítólag tényfeltáró könyvében, amelyben egyetlen korábban ismeretlen tény nem tár fel. Újdonsága abban áll, hogy minden olyan információt figyelmen kívül hagy, ami Illyésről alkotott negatív látomását cáfolná: még azok a tények sem zavarják, amiket ő idéz.

Így a korról és Illyésről valamelyes ismeretekkel rendelkező és némiképp tárgyilagos olvasó azzal szembesül, hogy a könyv szerzője, aki egyformán gyűlöli a kommunizmust és Illyést, egyfelől nem tudja, hogy mi a kommunizmus, másfelől nem ismeri Illyés Gyula életművét. Ami pedig az Illyés elleni indulatot illeti, akadnak hozzá tekintélyes partnerek, igaz, főként a gyűlölködést poszt-kommunista módon gyakorlók köréből.

•

Az elmúlt három évtizedben megtanulhattuk, hogy a rendszerváltozás a közgondolkodásban halad leglassabban. Így nem csoda, hogy az 1919 és 1945 közti időszak mai képét is befolyásolják a pártállami történelemhamisítás és propaganda évtizedei – a korszak uralkodó narratívájában ott van, amit a rendszer hirdetett magáról. Ezen nem segít a valahai velejéig hamis kép pusztá tagadása: a legotrombább hazugság pusztá ellentétéből nem lesz automatikusan igazság.

Bekének, mint oly sokaknak, akik a pártállamban éltek le életük java részét, bizonyára van személyes oka a kommunizmus (és a kommunisták) gyűlöletére, amit kényszerű behódolásának szégyene fokozhat. A gyűlölet jogos lehet mint érzelem, de nem lehet rá tisztességes szakmai ítéletet alapozni. Ezt bizonyítja, hogy Beke nem képes munkája központi kategóriáját definiálni: személyes indulatával helyettesíti azt a közös nevezőt, ami tudományos munkában a fogalmak szakmailag pontos meghatározása. Amikor egy alkalommal kísérletet tesz erre, akkor a kommunizmusról megfogalmazott nyolc pontjában eleve az 1945 utáni Magyarországra szűkíti a fogalom érvényességét, miközben amit ír, inkább publicisztika, mint tudományos definíció. Ráadásul a pontok egyike sem illik Illyésre, aki így éppen Beke „meghatározása” alapján semmilyen értelemben nem mondható kommunistának, miközben a szó főnévi és melléknévi jelentése sem válik el egymástól. Így Beke mondataiból mindig nehéz kihámozni, hogy amikor Illyést rutinszerűen „lekommunisztázza”, ez a kötelezőnek tekintett gyalázkodás jelzői kifejezése-e, vagy a kommunista párthoz kötődő aktivitát, netán egy eszmerendszer követőjét jelenti.

De tekintsünk el Beke antikommunista izgalmi állapotától és vádaskodása megalapozottságtól vagy alaptalanságától: ha a könyv minden rágalma igaz volna is, az életmű akkor is a magyar irodalom- és művelődéstörténet része. Nemcsak arról van tehát szó, hogy meggyőződésem szerint a Beke által rajzolt Illyés-kép hamis, vádjai bizonyíthatatlanok, hanem arról is, hogy egy életmű értékét semmiképpen nem lehet az általa gyakorolt módon összekötni alkotója személyes életrajzával. Nem érinti Villon balladáinak értékét a költő zavaros életútja, semmit nem von le a *Karamazovok* értékéből, ha igaz, hogy Dosztojevskij valóban megrontott egy kamasz lányt, és attól ugyanaz a regény marad *Az öreg halász és a tenger*, hogy Hemingway rendszeres apanázst élvezett a KGB-től.

Ebben a könyvben azonban Illyés munkásságának értéke, jelentősége mellékes körülmény. Beke számára bármelyik Illyés-mű csak addig érdekes, amíg olyan idéznievalókat találhat benne, amelyekkel igazolhatja gyűlöletét. De miért is lennének fontosak a művek, hiszen ugyan kit érdekel egy kommunista munkássága? Beke éppen azt akarja, hogy más ugyanúgy ne legyen erre kíváncsi, mint ő. Ez elemi érdeke is: állításait azokkal tudja elhíttetni, akik osztoznak tudatlanságában, vagy éppen alul is múlják. Így zárulhat be a csapda. Akik Bekével tartanak, sohasem fogják megtudni, hogy egy rágalmazónak hittek: azért nem olvassák Illyést, mert elhiszik, amit mond, és azért hiszik el neki, mert nem olvassák Illyést.

•

Az Illyés kommunista voltát bizonyítani akaró Beke konstrukciójának alapja a 20. század elejének polgári radikalizmusában megjelenő szociális és antifeudális elképzeléseknek, a kapitalizmus marxi bírálatainak, az I. világháborút megelőző egy-két évtized szociáldemokráciájának és a háborút követő évek kommunista és ahhoz hasonló messianizmusának összemosása a későbbi lenini–sztálini szovjet rendszer gyakorlatával (azt okkal kötve össze a Rákosi–Gerő-idők és a kora Kádár-kor világával).

Illyés abban a korban élt, amelyre a felsorolt áramlatok szellemi, politikai és mindennapi értelemben hatottak. Életművén ez nyomot hagyott, és e hatás feltárása különlegesen izgalmas feladat lenne, aminek elvégzésére (a könyv címének ígérete ellenére) Beke nem vállalkozik.

Az életútját és művét ismerők körében közismert tény, hogy Illyés tizenhat éves korában találkozott a kommunizmus eszméjével, 1918-ban és 1919-ben kamaszos lelkesedéssel fogadta a világmegváltó eszméket, majd kapcsolódott hirdetőikhez. Nem lett azonban vöröskatoná (ahogyan az bizonyos legendákban megjelent), a kommün 1919-es összeomlásakor a frontról visszaözlő katonák közé Dosztojevszkij és Darwin munkásságának bemutatására igyekvő agitátorként keveredett. Az első proletárdiktatúra csúfos végét követően részt vett a már illegalitásban működő kommunisták karitatív tevékenységében és röplapozásában, majd mikor csoportja magára vonta a rendőrség figyelmét, jobbnak látta belevágni az amúgy is tervezett nyugat-európai (párizsi) útba. Emigrációjában segítettek kommunista barátai. Mozgalmi munkája a (részben forradalmi) magyar emigráció körében kulturális rendezvények szervezésére, előadások tartására és hasonlókra szorítkozott.

Félszáz évvel később így foglalta össze e korszakának jelentőségét: „Az ifjúkorból, mondják lélektani legendák, két szenvedély marad feledhetetlen. Az első szerelemé; aztán az első közéleti lobogásé.”¹ Talán nem kell mondani, hogy itt sokkal inkább az ifjú lobogó hit iránti nosztalgiáról van szó, mint a konkrét ideológiához kötődésről.

Beke számára ez mégis azt jelenti, hogy Illyés ekkoriban örökre eljegyezte magát a kommunizmussal, pedig sohasem volt tagja a magyar kommunisták egyik pártjának sem. Ezt Beke is pontosan tudja, és ezért azt állítja, hogy Illyés igenis belépett a francia kommunista pártba, sőt, annak haláláig tagja maradt. Állítását (közelebbi forrásmegjelölés nélkül) a Karinthy család franciaországi elszármazottainak közlésére építi, dokumentálni nem tudja. A kérdést Babus Antalnak az Illyés oroszországi utazásáról született írásait közreadó kötethez írt kiváló tanulmánya tárgyalja,² amit munkája megírásakor Beke még nem ismerhetett.³ Annak belátásához azonban nincs szükség szakirodalomra, hogy amennyiben történetesen Illyés valóban belépett a francia kommunista pártba, annak semmiképpen sem maradhatott volna hat évtizeden át tagja. A párttagságot a legnyugodtabb történelmi korokban is fönn kellett tartani: a francia kommunista pártban a tagságot évente kellett megújítani, amit hazatérte után Illyés aligha tehetett meg, különösen nem észrevétlenül. Vagyis, ha netán igaz volna a belépéséről terjesztett legenda, párttagsága egy évig ha tarthatott. Illyés mindenesetre nem emlékezett belépésére, és azt olyan időszakban is tagadta, amikor előnyös lett volna büszkélkedni vele.⁴

Változóan radikális, de következetes baloldalisága viszont nem volt titok, ahogyan az sem, hogy ez az elkötelezettsége sohasem irányult a demokrácia és a többpártrendszer ellen, nem akarta megszüntetni a magántulajdont, nem fogadta el a vélemény- és sajtószabadság korlátázását, még kevésbé az erőszakot, nem gondolkodott viláforradalomban, szemben állt a kommunizmus embertelenségével, a törvényességnek és a vitás kérdések tárgyalásos rendezésének volt híve – és folytathatnánk. Hozzá kell tennünk: éppen ezzel a világos értékválasztással lett hol célpontja, hol kívánatos partnere a mindenkorai magyar kommunizmusnak.

Ahogyan költői, szerkesztői, politikai, irodalmi diplomáciai működését méltányolta a kommunista hatalom, abban az is ott volt, hogy tudták: nem tartozik közéjük. 1934-ben éppen azért hívták meg őt, és nem egy valódi munkásíró, egy valódi kommunista a Szovjetunióba az írókongresszusra, hogy megnyerjék maguknak. Nem jártak sikerrel, Illyés nem kommunista szocializmusa éppen az orosz út után válik nyilvánvalóvá – a kommunisták számára is. Ez persze nem számít Bekének, szerinte Illyés „szocialistává, azaz rejtett kommunistává” vált...

Valójában Illyés – az egykori kommunista terminológia szerinti – „társutassága” külön utat jelentett. Nem olyan harmadikutasságot, mint Németh Lászlóé, akinek a maga módján értett szocializmusa élesen szemben állt a kommunisták felfogásával, akik a *szocialista* szó használatával mindig gondban voltak. (Ezért nevezték át a német nemzetiszocializmust máig hatóan fasizmusnak, szociálfasizmázták a szociáldemokráciát, és ezért lett a magyar kommunista pártból Magyar Szocialista Munkáspárt.) Illyés különutassága azért értékelődött fel, mert nemcsak a nagybirtokok, hanem az agybirtokok kisajátítása is fontos volt számukra. Ezt a szándékot Illyés föl tudta használni arra, hogy a legdurvább diktatúra idején is megőrizzen valamennyit integritásából, viszont annál sokkal jobban ismerte a kommunistákat, hogy nyíltan szembeforduljon velük. Így aztán nem tudtak mit kezdeni vele, sem lenyelni, sem kiköpni nem voltak képesek.

Beke másként látja. A kommunizmust jellemző legkártékonyabb törekvések egyértelmű elutasítása nem elég neki. Ezzel szemben a tizenéves Illyés bolsevik messianizmust ki nem növebbi baráti

körének későbbi pályafutása okán azt bizonygatja, hogy ő sem lépett ki ebből a szellemi-politikai közegekből – amiből csak annyi igaz, hogy ifjúkori ismeretségeit nem tagadta meg. Az 1918–1919 közötti, alapvetően szellemi útkeresése jegyében kialakult kapcsolatok természetét a történelem átértékelte, a diákkori cimborák némelyikéből a kommunista rendszer kiemelkedő hatalmi tényezője lett. Ilyenformán alakult viszonya a legvadabb sztálinista évek vezető ideológusával, Révai Józseffel, és (a történetet nagyon leegyszerűsítve idézve) a vele folytatott párbeszédet kívánta folytatni a kádári hatalom.

Semmi jele és főként bizonyítéka nincs annak, hogy ezt a kapcsolatot Illyés szorgalmazta volna. Azt viszont tudjuk, hogy miként törekedett e párbeszéd felvételére, folytatására a hatalom. Beke számára viszont e párbeszéd önmagában Illyés kommunista voltát bizonyítja, függetlenül történelmi körülményeitől, tartalmától. Ezért, Beke logikája szerint, Illyésnek is osztoznia kell a 20. században százmillió emberéletem követelő kommunista rendszerek felelősségében – miközben, a fenti általános vádaskodáson túl, senki semmiféle olyan bűnnel még csak meg sem tudta vádolni Illyést, ami miatt a legcsekélyebb mértékben elmarasztható volna.

Még a kamaszkori kommunista álmokkal kapcsolatosan is csak az Beke baja, hogy azoktól Illyés nem határolta el magát – de ez sem igaz. Vétkéül csak azt lehet ráolvasni, hogy rendszeresen találkozott a pártállam egymást váltó korszakainak több csúcsvezetőjével. Ezekre a találkozásokra és az így kialakult beszélgetésekre Illyés közéleti szerepe okán került sor, is annyira régebbi találkozások emlékét idézve, hanem azért, mert a hatalom a szellemi élet egyik olyan reprezentánsát látta benne, akin keresztül valamiféle párbeszédet alakíthat ki a mögötte álló csoporttal. Illyés azonban nem pályázott erre a szerepre, viszont tudomásul vette, hogy a hatalom és úgymond „a nemzet” között szükségesnek gondolt párbeszéd felelősséget mindkét oldalról ráruháztak. Ezt a szerepet nem ő kereste, a szerep művei és pályafutása okán találta meg. „Abban ugyanis mindenki egyetért, hogy Illyés valósággal intézmény volt: [...] ő vette át Babits szerepét” – ismeri el Beke, de sem ez, sem más körülmények nem érdeklik, így azt állítja, hogy Illyés azért vállalta ezt a feladatot, mert az hízelgett hiúságának.

Vállalását Illyés erkölcsi kötelezettségnek tekintette, de nem moralistaként, hanem reálpolitikusként teljesítette. Irodalmi életműve megteremtésében aligha segítette ez a szerep, de a közéletiség mindig is része volt önmegvalósításának. Akinek azonban van valami fogalma az írói-költői munka alkotáslektanáról, annak tudnia kell, hogy a közélet terheinek vállalása mindig áldozat.

•

Beke egyetlen pillanatig sem veszi figyelembe Illyés mindenkori kiszolgáltatottságát, azt, hogy miként kényszerült írói és emberi függetlensége szüntelen védelmére. Az egyik legerősebb példája ennek az, ahogyan Illyés besúgottságáról spekulál. Azzal kezdi, hogy a napló visszafogottságának okán megkérdezi: „honnan tudhatta Illyés, hogy naplófeljegyzéseinek első olvasója az ÁVO lehet?” Választ nem ad, de így folytatja: „És ha ezt Illyés tudta, akkor miért volt híve mégis ennek az emberetlen rendszernek?” A kérdések nem kérdések: Beke valójában azt állítja, hogy Illyés tudta, hogy az ÁVO esetenként átkutatja otthonát, és ennek ellenére támogatta a rendszert. Nem abból indul ki, hogy a félelem és gyanakvás légkörében Illyés is feltételezi, bár nem tudja, hogy őt is megfigyelhetik. Annál is inkább, mert azzal viszont tisztában van: a rendszer urai tudják, hogy nem az ő oldalukon áll, hogy (Beke állításával szemben) nem híve az „embertelen rendszernek”.

Ezért óvatos, ami Beke szemében ugyancsak bűn, ezért is nevezi „gyáva naplóírónak”, miközben tudja, hogy Illyésnek legszűkebb körben elmondott gondolatairól is besúgó jelenségek születtek. Itt is Standeisky Éva kutatásaira hivatkozik, amelyekből „kiderül, hogy ráállítottak Illyésre egy besúgót, vagy talán többet is”. Ez a „talán” az új kiindulás. A jelentésekből olyan, Illyésnek tulajdonított mondatokat idéz, amelyeket „életveszélyesnek” minősít, és amelyek szerinte emiatt csak a legszűkebb bizalmi körben hangozhattak el – következésképp „az informátorok Illyés legbizalmasabb emberei lehettek”, „ha a neveket nem is lehet kimondani”. „Kik lehettek ezek?” – kérdi, majd műve egyik legaljasabb következtetéseként egyet konkrétan hírbe hoz közülük: „Elsősorban természetesen a felesége.” Erre semmiféle bizonyítéka nincs, de a spekulatív rágalmozás minősített eseteként leírja: „a feleség kétségkívül zsarolható volt” – azzal, hogy nyugdíjba küldik. Állítása attól különösen gyalázatos, hogy közben tudja, Illyést is lehallgatták. Azaz egyáltalán nem volt szükséges, hogy

a legszűkebb bizalmi körből sűgjon róla valaki. A vád azonban, családtagjain túl, olyanokat is érint, mint Csoóri Sándor vagy Domokos Mátyás. A bizalmi kör sokat sejtető rágalmazása ezzel zárul: „Lehet, hogy így van [mármint az, amit állít – G. G.], lehet, hogy nem.”

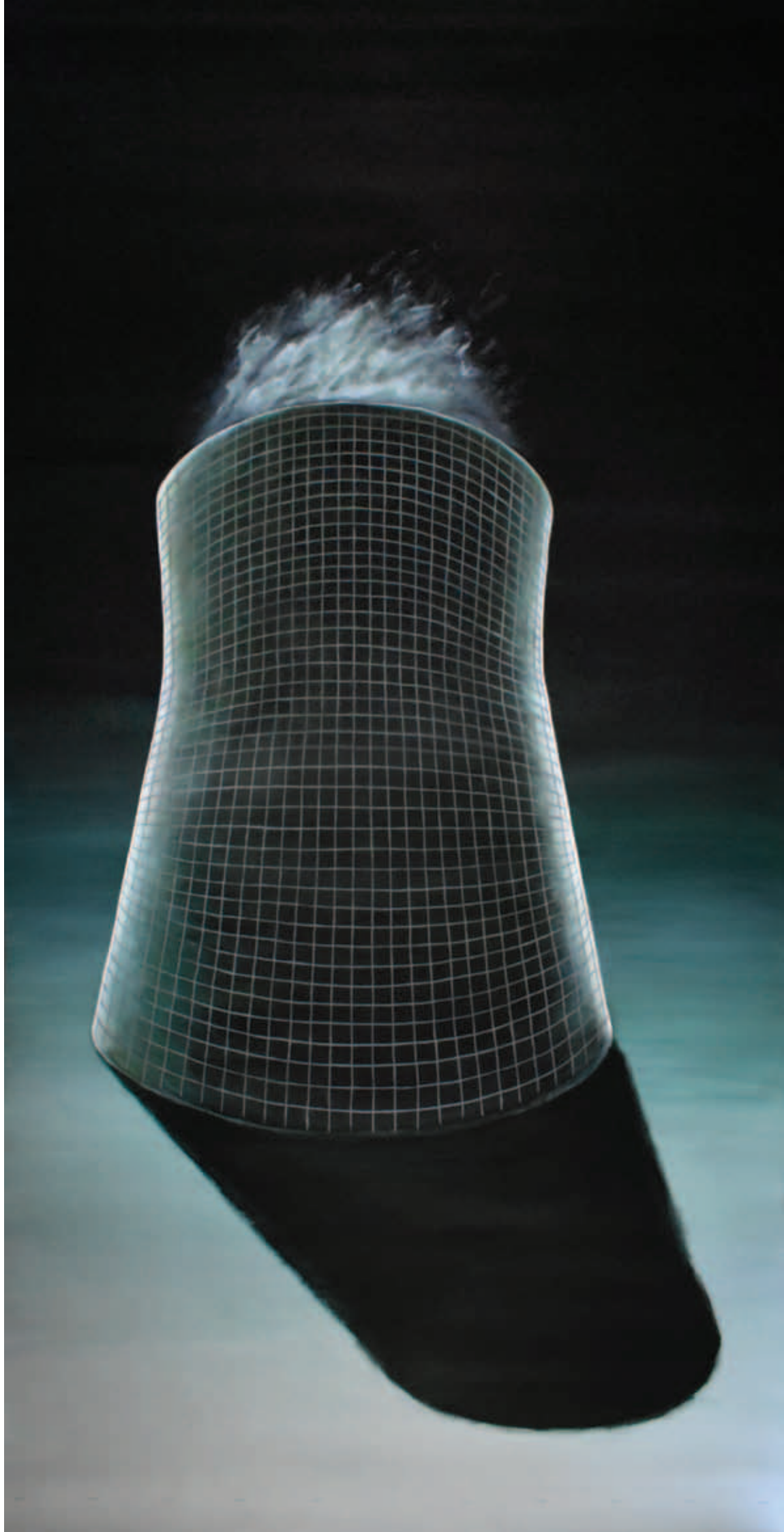
Kijelentéseieért tehát nem vállal felelősséget. Bizonyítani nem tudja azokat, és meg sem próbálja. Saját kutatómunkát nem folytat ennek érdekében, amit tesz, a legalantasabb pletykázkodás abban a reményben, hogy valami majd csak megmarad olvasója emlékei között. Neki a bizonytalanság ad biztonságot: ezért boldogan veszi tudomásul, hogy (állítólag) létezik egy olyan „Illyés-dosszié”, amit a Horn-kormány idején ötven évre titkosítottak. Így ha nem tud bizonyítani valamit, sokat sejtetően utal erre a titkos dossziéra, amelyből néhány évtized múlva úgymint minden kiderül...

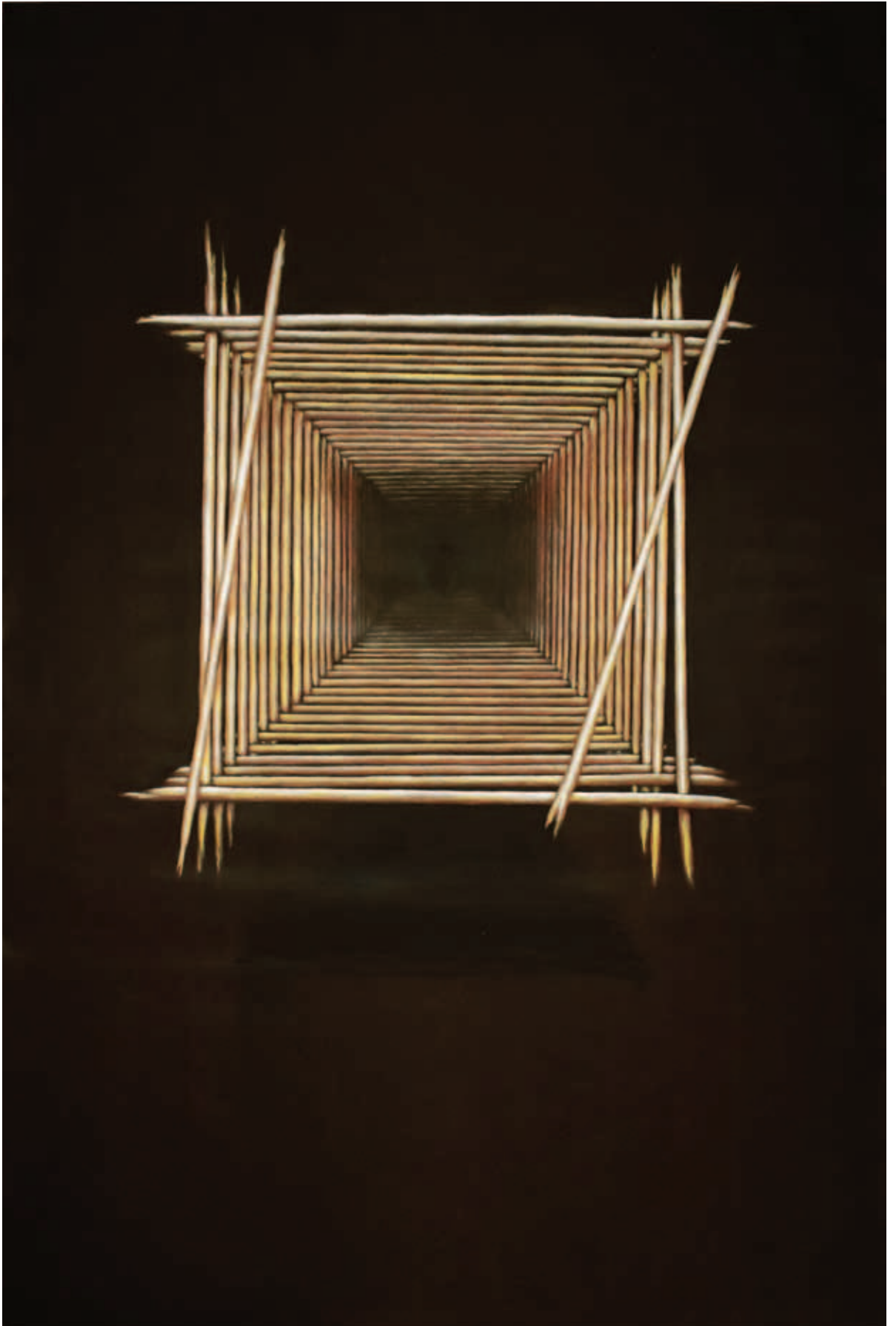
Ez a szellemtelenül szellemi hozzáállás jellemzi könyve legotrombább, „szenzációs” leleplezését is. Ebben Illyés származására vonatkozóan tesz egy szerinte nagy horderejű bejelentést. Eszerint Illyés, akiről korábban már elmondta, hogy nem szegényparaszti vagy zsellérsorban nevelkedett, félzsídó volt. Felfedezését egy baráti körben zajlott beszélgetésen elhangzottakra alapozza – a dolog szépséghibája, hogy az egykori társaságból már csak egyedül ő él. Forrásként Németh László feleségét jelöli meg, akinek állítólag Illyés maga mondta el azt a mindenki előtt ismeretlen titkot, hogy vér szerinti apja egy zsidó intéző volt, aki ugyanannak az uradalomnak az alkalmazásában állt, ahol apja uradalmi gépész volt. Az eleve elképzelhetetlen, hogy a rendkívül szemérmes, szinte soha ki nem tárulkozó Illyés valaha is olyan őszinteségi rohamot kapott volna, hogy egy ilyen drámai titkot bárkivel is megosszon. Kiváltképp nem Németh László feleségével, akivel a férjével való (bár Beke által kétségbe vont) baráti kapcsolata ellenére sohasem volt olyan viszonyban, hogy éppen egyedül neki, és csakis neki nyíljon meg. Amit a történet elmondása idején az esetenként olykor futó memóriazavarokkal küszködő Ella asszony valóban hallhatott, az az Illyésre halálosan féltékeny és őt gyűlölő Erdélyi József valahai híresztelése volt.⁵ Erről társaságban Illyés valóban többször beszélt. Erdélyi mocskolódása nem őt, hanem anyja emlékét sértette mélyen, ezért utasította vissza. (A híresztelés egyébként szerepelt a harmincas évek nyilas szubkultúrájának koholmányai között.) Elképzelhető az is, hogy a Beke által említett közlésben egy ilyen beszélgetés foszlányai keveredhettek egy másik, Illyéshez közel álló, köztudottan „törvénytelen” gyerekként született népi író származására vonatkozó emlékképekkel. Vagyis Beke állítása legföljebb egy félreértésre-félrehalálásra alapul, amit csak Illyés elleni indulata hitelesített számára. Felfedezésének közzétételével azonban talán nemcsak mocskolódni akart, hanem saját szakmai (?) hiúságának hízelegve nagy titkok tudójának szerepében kívánt megjelenni, ami, mióta világ a világ, mindig fontos mozgója a pletykázkodásnak...

Ehhez képest mellékes, hogy a szerző emberi és gondolati hitelességét cáfoló vétségeken túl könyve tele van olyan alaki hibákkal, amelyek okán egy igényesebb egyetemi oktató még egy szemináriumi dolgozatot is visszadob. Beke a szöveg túlnyomó részében nem használ belső idézőjeleket, ez, tekintve a rengeteg citátumot, nem csekély erőfeszítést követel olvasóitól. Megoldhatatlan gondokat okoz a szerzőnek a lábjegyzetek számozása is.⁶ Gyakori, hogy a szöveg név és cím nélküli idézetének szerzőjére és lelőhelyére kíváncsi olvasó a jegyzetekből csak azt tudhatja meg, hogy Beke forrása Beke egy olyan korábbi publikációja, amelyben már idézte az itt meg nem nevezett munkát. Sajátos, ahogy az egyik gyalázkodása utáni jegyzetet keresve a kérdéses helyen nem forrásmegjelölést találunk, hanem ezt: „Mindezekre természetesen nem állnak rendelkezésünkre írásos dokumentumok, de feltételezésünket nagyon valószínűnek tartjuk.” Ebben az esetben csak annak örülhetünk, hogy a szerző egyetért önmagával...

De vannak durvább hibák is a szövegben. Beke nemcsak az általa megélt korszakra vonatkozóan dolgozik felszínes sztereotípiákkal, a két háború közti világot illetően is meglepő járatlanságot árul el. Így Illyés életrajzi ihletésű, regényes emlékezéseit olvasva⁷ sérelmezi, hogy a forradalmak utáni időkre Illyés az *ellenforradalom* szót használja. Ennek a sérelemnek az oka az, hogy nem tudja: a kommunista szóhasználatban egyértelműen, sőt durván pejoratív felhangú kifejezést az 1919 őszétől hatalomra jutó erők büszkén használták a fordulat jelölésére.

Hasonló ismerethiányról árulkodik az, ahogyan Illyés nemzetietlen kommunista voltát Beke a megbotránkoztatás céljával olvasott *Beatrice apródjai* kapcsán kívánja bizonyítani. Amiatt háborog, hogy Illyés a szülőföldjükről elűzött magyarok tragikus sorsáról írva (ez ugyan eleve vitathatóvá teszi vádját) megfélemezik a Kárpátalján maradtakról, akik a Szovjetunióban lettek a nemzeti elnyomás áldozatai. Beke szerint azért hallgat róluk, mert kommunistaként nem bánthatja meg ilyesmivel

ERDÉSZ ERIKA, Torony 6., 2018

szovjet elvtársait. Okfejtését, ha nem volna szomorú, nevetségesnek mondhatnánk. Az hagyján, hogy Illyés könyvében 1919–1920-as történésekről esik szó, és a Szovjetunió csak 1922-ben jött létre. Csakhogy, és ha már ír róla, akkor azt illene tudnia Bekének, hogy Kárpátalja ekkor, illetve a trianoni döntést követően nem a még nem létező Szovjetunió, hanem Csehszlovákia része lett (Beneš csak a II. világháború után engedte át/kínálta föl a Szovjetunióknak).

A történelmi hátteret illető felszíniesség jegyében Beke többször beszél „Horthy-kormányról”, noha Horthy nem kormányfő, hanem kormányzó volt. Máshol az 1927-ben bevezetett pengő öt-húszas évek elejének legerősebb valutái között emlegeti, miközben a kérdéses időszakban az ország a korona mind katasztrofálisabb inflációját szenvedte.

Beke azon is fölháborodik, hogy oroszországi útján Illyés a magyarokról, a messze nyugatra került testvérnép sorsáról érdeklődő mordvin ismerősének azt mondja: hol jobban mennek a dolgok, hol rosszabbul, „most éppen rosszul”. Ezt nemzetellenes kijelentésnek tartja, és Illyés kommunista elfogultságával magyarázza. Egyszerűen érthetetlen, hogy Beke mit gondol: tizenegynéhány évvel Trianon után, a megelőző évek világválsága okozta drámai gazdasági visszaesésből még ki nem lábalva Magyarország sorsát miként lehet másként látni, mint rossznak? A minősítés inkább eufemisztikus: 1934 nyarán a magyar sors egyenesen tragikusnak volt mondható, Illyés alighanem csak azért nem használt súlyosabb kifejezést, mert nem akart a távoli rokonnak panaszkodni. Ami persze lehet értelmezés kérdése is, de ez a lehetőség Beke számára szinte mindig a félreértelmezés szabadságát jelenti.

Máskor alighanem a féktelen Illyés-gyűlölet okozta farkasvaksága tévesztheti meg. Így „szélárnyék” elméletén érzett erkölcsi felindulásában azon háborog, hogy 1977-ben éppen Illyés kapott felkérést egy Magyarországról írandó francia nyelvű áttekintésre. Munkáját, amelynek lapjain Illyés elismerően szól hazája akkori helyzetéről (amelyben Beke nem tartozott a rendszer üldözöttjei közé), a kádárizmus védőbeszédének minősítve pocskondiázza: ezúttal a Magyarországot dicsérő szavak számítanak bűnnek. De nem éri be ennyivel, hanem hozzáteszi: „Nem véletlen, hogy őt [azaz Illyést – G. G.] bízta meg ezzel a feladattal, és nem Kassák Lajost vagy Hamvas Bélát.” Ebben végre igazat adhatunk Bekének: ez bizony valóban nem véletlen. Kassák és Hamvas ugyanis ekkor már egy évtizede halottak...

•

Címéhez illő módon a könyvnek nincsen olyan oldala, amelyen Beke el ne ismételné álláspontját Illyés kommunista voltáról. Eközben néhány, szakmai körökben közismert, de a legtöbb Illyés-olvasó által is tudott tényt ismételve. Legfőbb hivatkozási alapjának nem is annyira a napló kommunista pártvezetőkkel való találkozásairól szóló részei, hanem Illyésnek kamaszkori útkereséséről született regényes visszaemlékezései számítanak. Ezekből azonban semmi érdemleges újdonságot nem tud előbányászni túl azokon az idézeteken, amelyekkel a maga néhány szóban összefoglalható teóriáját (Illyés kommunista volt) gondolja bizonyítani. Rendre visszatérő vádpontja, hogy Illyés nem határolódik el egykori önmagától. Dehogynem! Az 1919 augusztusáról írt visszaemlékezésében az akkoriban kötelezően „dicsőségesnek” mondandó tanácsköztársaságot nem forradalomnak, hanem „méltatlan államcsínynek”⁸ nevezi, ugyanitt azt is mondja, hogy a 16. születésnapjától (!) számított kilenc hónapban a legnagyobb lobogástól a legmélyebb érzelmi kifosztottságig jutott, hogy amit forradalomnak vélt, az egyáltalán nem volt az! A regényekben viszont a múltat idézve az egykori lobogás látomásait rajzolja, annak magyarázataként, hogy miként tévedhet el valaki a történelmében, hogy aztán alig találjon vissza, legalább önmagához. E művek történelemképe nem tárgyilagosan rajzolt tabló, hanem egy finom iróniával láttatott lélekrajz kétségkívül fontos háttérrel (amely néhol valóban fontosabb, mint a történet). Nem veszi észre Beke, hogy amikor Illyés valahai kamasz énjének világmegváltó álmairól ír, akkor önletrajzi hőse egykori hitével, és nem az abból következő történelmi-politikai eszméivel azonosul: éppen ezt a kettősséget oldja fel iróniája.

Az emlékezésfolyamba épített kommentárokban, esszécsírákban és töredékekben ezt az ifjú idealizmust szembeesíti élete tapasztalataival: az idős Illyés által adott történelemkép maga a korrekció. Történelmi ítéletének némely tételét kétségkívül lehet vitatni (a Károlyi történelmi szerepéről mondottakkal nehéz egyetérteni), de amit mond, az egészében szemben áll a Kádár-kor hivatalos történelemképével.⁹ Aki elolvassa a *Beatrice apródjait* (amelynek már a címében is ott a szere-

tetteljes ironia), az rögtön megérezheti azt a frázisok nélküli kritikát, amivel Illyés a tanácsköztársaságot látta, és ami határozottan szemben áll a pártállam hivatalos álláspontjával.¹⁰ Ha Beke ezt nem akarja vagy nem képes észrevenni, teheti. Az azonban sem esztétikai, sem történelmi szempontból nem fogadható el, hogy olyan nyílt és sarkított bírálatot követel Illyéstől, ami nem következik műve logikájából, és amire csak halála után másfél évtizeddel nyílt volna lehetőség.

Ez a követelés, illetve vád végigvonul könyvében. Beke, miközben a kommunista rendszer durva jogsértéseit, a társadalmat minden demokratikus jogától megfosztó diktatúrát ostorozza, időről időre úgy tesz, mintha nem tudná, hogy abban totális cenzúra működött. Különösen azokat a kérdéseket illetően, ahol szerinte Illyésnek tiltakoznia kellett volna. A legsúlyosabb jogsértések elleni nyílt kiállítás számonkérése olyan demagóg szólam, ami egy mai tizenévestől is ostobaságnak számítana, de a kamaszt még menti, hogy alig tudhat valamit a pártállami évtizedek hétköznapjairól.

Beke azonban megélte azokat az időket, indulatosságát leginkább a saját hallgatása miatti szégyénérzet kompenzálásának tekinthetjük. Ez azonban nem mentség történelmietlen demagógiájára. Arra például, hogy képes ilyesmit állítani: Illyés „kivárós, késleltetett eljárással, durranó trükkel jelentette meg például a *Dózsát*, a *Bartókot* és az *Egy mondatot*. Ugyanis mindháromra 1950 és '53 között lett volna égetően-életmentően szükség, amikor a hatalom még javában nyúzta a népet [...]. De Illyés arra játszott rá, abban bízott, hogy ez a »kegyes csalás«, ez az alattomos csúsztatás, ez az idő-összemosási trükk a figyelmetlen kortársak és az utókor szemében észrevétlen marad.”

Ebben a futamban is ott van Beke gondolkodásának összes betegsége. Érthetetlen, hogy miként képes az *Egy mondat...*-ot az 1950-es magyarországi sajtóba vizionálni, úgy állítva be kéziratban maradását, mintha Illyésen múlt volna annak megjelentetése. (Csöppet sem mellékes, hogy az első és sokáig egyetlen pillanatban, amikor erre lehetőség nyílt, közre is adta.) De később elképzelhetetlen volt, hogy az erőszakos téészesítés ellen bármely itthoni lapban tiltakozni lehessen, és az is, hogy – 1989-ig – a hivatalos és kötelező ellenforradalom-minősítéssel szemben 1956 forradalmáról beszéljen valaki (utóbbiért még a diktatúra enyhülése idején is akár a szabadságával is fizethetett volna). Ezen az alapon Illyésen akár azt is számon lehetne kérni, hogy az 1978-ban kinyomott *Szellem és erőszakot* miért csak a rendszerváltáskor kezdték forgalmazni (eltekintve a szélesebb közönség számára hozzáférhetetlen 1982-es szamizdat változattól).

Túl mindezen: az idézett szövegrészben Beke Illyést vádolva nem veszi észre, hogy valójában Illyésnek a konszolidált kommunizmus éveiben mutatott, máskor agyontámadott magatartását legitimálja. Ha ugyanis az említett művek megjelenésük idejére elvesztették közéleti aktualitásukat (ahogyan az Beke mondatai szerint bekövetkezett), az azt jelenti, hogy a későbbiekben megszelídült kommunisták már nem „nyúzták a népet”. Ezt az állapotot nevezte Illyés „szélárnyéknak”, amit Beke mint a rendszer dicséretét megbocsáthatatlannak tart.

•

Beke nem tud mit kezdeni azzal, hogy bár Illyés mindenekelőtt író és költő, de közéleti ember is volt. Két szerepét nem tudja szétválasztani, pedig azokat nem szerencsés egybemosni – akkor sem, ha az életmű egészében összetartoznak. Ha a két működési terület közti differenciálást elmulasztjuk, akkor nagyjából annyira lehetünk bölcsek és igazságosak, mintha egy futballkapuson azt kérnénk számon, hogy kevés gólt szerez.

Feltételezem, hogy Beke tudja: Illyés, noha kifejezetten közvetítő, integratív személyiség volt, attól a pillanattól kezdve, hogy generációjának egyik meghatározó alakjának tekintették, megosztotta a véleményeket. Mi lehetett ennek az oka? Tekintsünk el a természetes irodalmi féltékenységből, szakmai irigységből, a művészi elképzelések különbözőségéből, rivalizálásból fakadó konfliktusoktól. Az ilyen viszályokat értékükön kell kezelni. Adyt nem Kosztolányi, és Babitsot sem József Attila kirohanásai jegyében olvassuk. Lehet író írónak farkasa, de nem szabad a viták hevében elhangzott kijelentéseket bizonyító erejűnek tekinteni. Különösen azokat nem, amelyeket a mögötük érzékelhető politikai nézetkülönbségek tesznek még durvábbá. Az Illyés-ellenes támadások a politikai erőterbe lépett író közéleti szerepvállalása okán érték, még akkor is, ha látszólag az irodalom közegéből indultak.

ERDÉSZ ERIKA, Hegyek 7., 2018

ERDÉSZ ERIKA, Tornyok, 2020

Illyés félszáz éven át olyan messzire látszó alakja volt a szellemi életnek, akire bárhonna könnyen lehetett tüzelni. Közéleti, politikai szerepvállalása túlnőtt az irodalmon, olykor fontosabb is volt, mint alkotásai, s ez különösen támadhatóvá tette. Beke a támadókkal tartva azt állítja, hogy barátai (?) szemében Illyés „immorális bolsevik, megrögzött történelemhamisító, a hatalom morfinistája” volt. A minősítést Domokos Mátyás Sárközi Mártának írt leveléből veszi, amelyben 1957 őszén, az Illyés elleni aktuális hajsza idején Domokos éppen ezzel a váddal száll szembe, Illyés ellenségeit keserű iróniával nevezi „barátainak”. Beke e megfogalmazásnak szándékával ellentétes értelmet tulajdonít, azaz meghamisítja, és a félreértelmezett szövegre építi saját mondandóját. Ez az idézési technika végigvonul a könyvön, kiragad, félreértelmez mondatokat, és minden aggodalom nélkül tol félre teóriáját cáfoló állításokat. Szegedy-Maszák Mihálytól például ezt idézi: „Anélkül, hogy kommunista lett volna, fiatal korában elfogadta a haladás elvét”, majd ezt mondja: „Szegedy-Maszák azonban többszörösen téved. Először azért, mert Illyés igenis kommunista volt.” Hogy ez az „igenis” mennyire meggyőző érv, azt az olvasók eldönthetik.

•

A közéletben, politikában olykor még a legnagyobb költők és írók is könnyen eltévednek. Ezért nemcsak igazságtalan, hanem teljes tévedés az egymásról politikai alapon mondott véleményekből messzemenő következtetéseket levonni. (Gondoljunk pl. a Vörösmartyt támadó Petőfire: szálnalmas tévedés lenne viszonyukat a „Nem én tépem le homlokodról, / Magad tépted le a babért” refrénű versén keresztül megítélni.)

A kivételes politikai érzékű Illyés magatartása az irodalom világán belül sokszor kiváltotta a „kétkulacsos” minősítést. Illyés diplomáciájának egyik fontos vonása volt kompromisszumképessége, az, ahogyan a politikában az egzisztenciák művészetét gyakorolta. Szinte sosem vállalt nyílt konfrontációt: ha úgy tetszik, taktikázott, amit a tényleges működését és annak közegét nem ismerő vagy nem értő irodalmi versenytársak és ellenfelek szinte automatikusan megalkuvásnak minősítettek. Beke erre a közhelyre épít, örömmel elfelejtve, hogy az, amit „ravaszásznak” vagy „óvatosságnak” nevez, a politikában, diplomáciában nem negatívum, hanem a legfontosabb készségek közé tartozik. Amikor pedig az irodalomban is visszahúzódott vagy hallgatott, az csak akkor volt saját döntése, ha a pártállam mellett kellett volna megszólalnia, avagy nem mondhatta ki véleményét, mert ugyanúgy nem állt módjában, mint bárki másnak. A különbség abban mutatkozott meg, hogy őt a hatalom számos okból másoknál jobban respektálta, és meg akarta nyerni magának. Ebből adódóan valóban élvezett valamiféle védettséget, és olykor némileg nagyobb mozgástere volt, mint másoknak. Azonban az, hogy a vezető (kultur)politikusok némelyikével volt személyes kapcsolata, nem jelentette, hogy ő maga hatalmi tényező lett volna. A kérdés ezért nem az, hogy ez a különleges viszony jelentett-e számára némi előnyt (ne kerteljünk: jelentett), hanem az, hogy mire használta a többletlehetőségét.

Beke nem akarja megérteni a pártállam néhány funkcionáriusával való érintkezés és a rendszerhez való viszony közti különbséget. Pedig számos dokumentum bizonyítja, hogy nem Illyés keresett összeköttetést a kommunista vezetőkhez, hanem azok törekedtek a szellemi hatalomnak tekintett Illyés megnyerésére, „pacifikálására”, aki reálisan fölmérve felelősségét és lehetőségeit, bele is ment a párbeszédbe (ahogyan a hatvanas évek közepétől a magyar értelmiségi élet számos vezető alakja). Nem kétséges, hogy ez olyan lehetőségeket jelentett számára is, amelyekben a legtöbben nem részesültek.

A kérdés tehát az, hogy mire és miként használta kapcsolatait és lehetőségeit. A nyilvánosság erről keveset tud, ami azonban mindebből ismeretes, az Illyést igazolja. A nagypolitikát ugyan nem volt képes befolyásolni, de író- és küzdőtársainak a kommunista hatalomátvétel előtt és után tudott valamennyit segíteni. Így a háborús években főbenjáró ügyben letartóztatott Kovács Imrének, 1945 után ismeretes Szabó Lőrinc és Németh László helyzetének rendezése érdekében való közbenjárása,¹¹ Szombathelyi Ferenc mellett is tanúskodott (éppen Kovács Imre ügyében való szerepe okán¹²), támogatta a meghurcolt és jövedelem nélkül maradt Kodolányi Jánost, 1956-ot követően Lengyel Balázs letartóztatása után felajánlotta segítségét Nemes Nagy Ágnesnek, és Déry Tibor érdekében is interveniált. Vagyis bizonyos, hogy kivételes lehetőségeit rendre fölhasználta a hatalom és a „nemzet” közötti közvetítésre (jóval később erdélyi magyar értelmiségiek és a csehszlovákiai ma-

gyar iskolák bezárása ügyében), máskor nyugati kapcsolatrendszerén keresztül segítette a magyar kisebbségek jogfosztása elleni harcot (interjúk vagy pl. Király Károly szövegének kijuttatása veje és Csoóri Sándor segítségével). 1979-ben előszót írt Janics Kálmán könyve, *A hontalanság évei* elé, amely az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelent meg, nyilvánvalóan szembeszögülve a hatályos jogszabályokkal. Amire ugyan bárki azt mondhatja, hogy ezt nem tehetné volna meg Aczél hozzájárulása nélkül – ami elképzelhető. De ha így történt, az azt jelenti: keresztülvitte akaratát, és meggyőzte Aczélt arról, hogy tenni kell valamit az elszakított területeken élő magyarok érdekében. Ez pedig azt bizonyítja, hogy Illyés stratégiája átütő siker nélkül sem volt eredménytelen: Janics műve mérföldkő volt a csehszlovákiai magyar szellemi önvédelemben, és előkészítette Duray Miklós *Kutyaszorítóban* kötete megjelenését, ahogyan a Janics-kötethez írt előszava is Csoóri bevezetőjét. Hogy pedig ezeket a lépéseket nem követték súlyosabb szankciók, abból Prága is megérthette, hogy a hivatalos magyar politika nem ért egyet a csehszlovákiai magyarokkal való bánásmódjával.

(folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ ILLYÉS Gyula, 1919. *augusztus = Itt élned kell II.*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 535.

² ILLYÉS Gyula, *Oroszország*, Magyar Napló, Budapest, 2019, 427–428.

³ Az abban idézett, 1985-ben, tehát Illyés halála után publikált írást, amely az ő állítását erősíti, olvashatta volna. A szöveg állítása azonban messze áll attól, hogy hitelesnek tekintsük.

⁴ Hallottam olyan híresztelésről, miszerint Illyés francia párttagsági könyve Révai páncélszekrényében lapult. De vajon miként kerülhetett oda? Illyéstől? Vagy netán Franciaországban hamisították valakik? És ha ott volt, akkor hogyan állíthatta Illyés a Rákosi hatvanadik születésnapjára született, Révai ellenőrzése nélkül ki nem adhatott kötetben, hogy nem volt tagja a francia kommunista pártnak?

⁵ Németh Magda közlése szerint a Németh családban ilyesmiről szó sohasem esett, pedig ha a híresztelésnek lett volna alapja, bizonyára említésre kerül.

⁶ Pl. a könyv 74. oldalán a 6. számú jegyzet után a 12. következik, a többi a szövegből kimarad, de a mutatóban megvan; a 91. oldalon egy, Illyés naplójának kiadása kapcsán Flóra asszonyt dicsérő, vélhetően Bakos Istvántól származó idézet a 607. oldalon található jegyzet szerint 1943-ból, Márai Sándortól származik!

⁷ Amelyek fiktív helyneveit valóságos földrajzi neveknek tekintik...

⁸ ILLYÉS, 1919 *augusztus, i. m.*

⁹ Ilyen a *Hajszálgyökerekben* közölt szöveg, amelyben a kultikus őszirózsás forradalomról kijelenti: „nem forradalom volt. Forradalom lehetősége, nyitánya. Szükségessége.” Ezt egyébként Beke is idézi.

¹⁰ Érthetetlen, hogy mire alapozza Beke azt a nézetét, miszerint a Kádár-rendszer megtagadta volna a tanácsköztársaság kultuszát. A monumentális emlékművek, utcaelnevezések stb. ennek ellenkezőjét bizonyítják. Kínos csak az volt, hogy Kun Béla is a sztálini terror áldozata lett – ahogyan a moszkvai emigráció amúgy dicsóított tagjainak hosszú sora.

¹¹ Jellemző Bekére, hogy azt a diplomáciai mestermunkát, ahogyan Illyés Németh Lászlót műfordítóként csempészte vissza az irodalmi világba, úgy értelmezi, hogy ezzel az volt a célja, hogy az ideológus Németh Lászlót a fordítás gályaapadjára számúzva egyeduralgoló lehessen a közgondolkodás irányításában.

¹² Ezt nem tette meg a Szombathelyivel baráti viszonyt ápoló Márai Sándor.

